

В.В.СТЕПАНКОВ*

СТАНОВЛЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ ГЕТЬМАНЩИНИ В ПЕРІОД РЕВОЛЮЦІЇ XVII ст.: ОСОБЛИВОСТІ, СУПЕРЕЧНОСТІ, ДЕСТРУКТИВНІ ПРОЦЕСИ

Розглядається складна й малодосліджена проблема формування політичної еліти в роки національної революції XVII ст. Відмовившись від традиційного в історіографії статусно-функціонального підходу щодо з'ясування сутності поняття «політична еліта», автор зробив спробу з інших позицій потрактувати його зміст, акцентувавши увагу не на формальній ознаці перебування цієї привілейованої групи осіб у владних структурах, а на ефективності виконання нею своїх функцій. Саме під таким кутом зору висвітлюються особливості процесу її зародження й розвитку, виокремлюються фази піднесення та занепаду, а також пропонується періодизація елітогенезу.

Ключові слова: політична еліта, метаеліта, революція, старшина, Військо Запорозьке, козацька Україна, гетьман.

В історіографії Української революції XVII ст. проблема формування політичної еліти продовжує залишатися однією з найменш досліджених. Щоправда фахівці XIX – перших десятиліть XXI ст. (В.Антонович, О.Апанович, В.Брехуненко, Ю.Гаєцький, В.Газін, В.Герасимчук, В.Горобець, М.Грушевський, Я.Дашкевич, Я.Домбровський, Д.Дорошенко, З.Когут, М.Костомаров, В.Кривошея, І.Кривошея, І.Крип'якевич, М.Крикун, О.Лазаревський, В.Липинський, І.Лисяк-Рудницький, М.Максимович, Ю.Мицик, В.Модзалевський, Л.Окіншевич, В.Панашенко, М.Петровський, С.Плохій, Н.Савчук, П.Сас, Ф.Сисин, В.Смолій, В.Степанков, О.Струкевич, Т.Таїрова-Яковлева, В.Томазов, Т.Чухліб, В.Щербак, Н.Яковенко та ін.) зробили вагомий внесок у вивчення її окремих аспектів, насамперед діяльності й політичних поглядів репрезентантів цієї соціальної групи, деструктивної ролі зовнішньополітичного чинника в її формуванні, виникнення старшинських угруповань та їх боротьби за владу, генеалогії старшинських родів, біографій державних діячів козацької України тощо. Однак, через відсутність спеціального комплексного дослідження, українська історіографія не має цілісної картини становлення політичної еліти в роки революції. Окрім цього, сучасні історики взяли на озброєння винятково статусно-функціональний підхід щодо тлумачення сутності поняття «політична еліта», через що під останньою почали розуміти категорію осіб, які задіяні у владних структурах і виконують управлінські функції, а відтак козацька старшина Гетьманщини автоматично перетворилася на політичну еліту. Як наслідок, відпала потреба в усебічному з'ясуванні цього феномена політичного життя молоді Української держави, оскільки будь-хто зі старшин відразу ж потрапляв до неї. Склалася парадоксальна інтелектуальна ситуація, за якої ніхто не дозволяв собі поставити під сумнів аксіоматичність цього методологічного концепту.

* Степанков Віталій Валерійович – старший викладач кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені І.Огієнка

Як на наш погляд, такий стан справ виглядає далеко не бездоганим. Не поділяємо думки російського елітолога Г.Ашина, який стверджував, що «безглуздо вести суперечку про слова, значно більш плідні дискусії не термінологічні, а змістовні, насамперед про місце й роль еліти у соціальній структурі суспільства»¹. Навпаки, уважаємо, що перш ніж дискутувати «про місце та роль еліти», усе ж необхідно час від часу повертатися до дискусій термінологічного характеру з метою уточнення, як зауважував Дж.Сарторі, «аксіологічного елементу»² поняття «політична еліта». У зв'язку з цим звертаємо увагу на застереження відомих інтелектуалів, що займалися її вивченням, про необхідність обов'язкового врахування продуктивності (ефективності) діяльності осіб, які входять до неї. Так, сучасні історики й політологи чомусь явно недооцінюють одну з ключових ідей концептуального бачення цієї проблеми соціологом В.Парето, що полягає в необхідності виключення з елітного прошарку «тих, кому вдалося потрапити в їхні лави, не маючи відповідних отриманій етикетці якостей»³. В.Липинський неодноразово висловлював міркування, що еліта (за його означенням – «національна аристократія») визначається не стільки владними ресурсами, скільки якісною («будуючою», «об'єднуючою») діяльністю на користь нації та держави («організаторами, правителями і керманичами нації»), спроможними до «творчости, до проводу, до зв'язаного з ним ризику, до жертви для громади, до влади і до сили»⁴. Не випадково він підкреслював, що успіхи Б.Хмельницького в розбудові держави зумовлювалися його здатністю «витворити з найкращих людей України аристократичний клас, який жертвою крові й життя себе з існуванням держави української зв'язав»⁵.

У світлі сказаного припускаємо, що саме здібності та вміння осіб, задіяних у владних структурах, які трансформуються в якісні показники їхньої діяльності, повинні слугувати тим мірилом, з яким слід підходити до означення сутності політичної еліти. За їх відсутності слід вести мову лише про «владну меншість», а не про «елітну структуру». Адже, як слушно запитував Дж.Сарторі, «якщо “еліта” вже не вказує на якісні риси (хист, компетентність, талант), то який же термін ми вживемо, якщо ці характеристики матимуться на увазі?»⁶. Отже під «політичною елітою» ми розуміємо не просто привілейовану групу осіб, котра задіяна у владних структурах чи відзначається «духовним аристократизмом» (що не обов'язково), а ту «функціонально об'єднану» правлячу верхівку суспільства, яка ефективно (якісно) виконує владно-політичні

¹ Ашин Г.К. Элитология: история, теория, современность. – Москва, 2010. – С.229.

² Сартори Дж. Меньшинства и элиты // Полис: Политические исследования. – 1993. – №9. – С.85.

³ Парето В. Компендіум з загальної соціології: Політичні еліти // Політологія: Навчально-методичний комплекс / За ред. проф. Ф.М.Кирилюка. – К., 2005. – 2-ге вид., перероб. та доп. – С.439.

⁴ Липинський В. Листи до братів-хліборобів: Про ідею і організацію українського монархізму // Його ж. Твори. Архів. Студії. – Т.6. – К.; Філадельфія, 1995. – С.36–37, 78–79, 82–83, 123, 131–147, 174, 186–187; Його ж. Хам і Яфет: З приводу десятих роковин 16/29 квітня 1918 р. – Л., 1928. – С.10–15.

⁵ Липинський В. Україна на переломі 1657–1659: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. – Філадельфія, 1991. – С.166.

⁶ Сартори Дж. Меньшинства и элиты. – С.82.

функції, а відтак має заслуги й перед суспільством, і перед державою. Таке її тлумачення дозволяє, по-перше, наповнити поняття «еліта» його первинним змістом (тобто воно означає «краще, добірне»); по-друге, розглядати останню не як соціально-політичну константу суспільства – повсякчасно функціонуючу владну структуру, а тільки ту, яка є політично продуктивною; по-третє, з'ясовувати не тільки процеси формування еліти та її функціонування, але й занепаду, виродження, перетворення на контрпродуктивну владну меншину (квазіеліту, псевдоеліту, ерзацеліту).

До 1648 р., тобто до початку революції, становлення власне української політичної протоеліти (категорії осіб, потенційно спроможних у майбутньому стати елітою) відбувалося в надрах козацького стану. Цей процес вирізнявся тривалістю й багатоетапністю. *Перший етап* охоплював 1550-ті – першу половину 1590-х рр. і характеризувався інтенсивною трансформацією козацтва у соціальну страту та формуванням його духовних цінностей на основі лицарських чеснот. Найкращі з-поміж козаків складали старшину, меритократичні (на основі критерію заслуг) засади діяльності якої істотно девальвувалися механізмом прямого волевиявлення козацької громади у формі військової ради. Отже вона не володіла самостійним владним ресурсом, виступаючи в ролі виконавців волі козацької спільноти, і займалася в основному організацією воєнних акцій.

Із середини 1590-х рр. розпочався *другий етап*, що завершився Хотинською битвою 1621 р. Упродовж цього часу з'явилися якісно нові аспекти у сфері функціонування старшини. Зокрема вона почала домагатися зрівняння статусу козацтва зі шляхтою, повела рішучу боротьбу за відновлення православної церкви й ліквідацію унії, докладала максимум зусиль для утвердження в південних районах Київського воеводства козацького устрою й нової моделі господарювання, у силу чого перетворилася на козацьку еліту, адже ефективно обстоювала інтереси свого стану.

Третій етап розпочався 1622 і тривав включно до 1638 рр. Він характеризувався перебранням старшиною на себе функції виразника й захисника інтересів українського («руського») народу, який уважали рівноправним із польським та литовським народами. Тому старшина вимагала від Варшави не порушувати його «прав і свобод» та змусила панівний стан Речі Посполитої піти на визнання легітимності Київської митрополії. Успішно розвиваючи українські протодержавні інституції на теренах козацького регіону, старшинський прошарок уперше спробував узяти під захист Війська Запорозького поселенство, котре проживало на його теренах. Досягнуті здобутки, як на нашу думку, дозволяють висловити міркування, що козацька старшина почала трансформуватися в українську політичну протоеліту.

Старт *четвертому етапу* дала «Ординація» 1638 р. Тривав він до початку революційного виступу й ознаменувався процесом ліквідації козацького стану, а отже втратою старшиною функції політичної протоеліти. Вона інволюціонувала до рівня козацької еліти.

У підготовці Б.Хмельницьким та його соратниками козацького повстання восени 1647 – узимку 1648 рр. помітні відмінності в порівнянні з діями

ініціаторів виступів 1630-х рр. Адже у своїй переважній більшості вони належали до реєстрового козацтва, а коли план провалився (листопад 1647 р.), подалися на Запорозжя, де почали приймати запорожців до своїх лав. Оволодіння ними Січчю 4 лютого 1648 р. відбулося також за безпосередньої допомоги розташованої тут залози реєстровиків⁷. Саме спільна військова рада запорожців і реєстрових козаків на Січі близько середини лютого обрала Б.Хмельницького гетьманом («вождем») Війська Запорозького та вручила йому клейноди⁸. Останній відразу ж узяв під контроль усе Запорозжя («проголосив себе його володарем й охоронцем»⁹), яке стало плацдармом розгортання подальшої боротьби. Так вибудовувався місток до об'єднання зусиль запорозьких і городових козаків, запорозької й реєстрової старшини. Успішним результатом цього курсу став перехід 13–14 травня 1648 р. шести полків реєстровиків на бік повстанців, що відіграло вирішальну роль у здобутті перемог біля Жовтих Вод і Корсуня.

Зміст березневих перемовин Б.Хмельницького з посланцями великого коронного гетьмана М.Потоцького засвідчує, що його основні вимоги полягали у скасуванні «Ординації» 1638 р., залишенні польським військом «України» й ліквідації тут «управління Речі Посполитої»¹⁰. Вони отримали подальший розвиток у кінці травня, коли гетьман порушив перед полоненим М.Потоцьким клопотання щодо створення «удільної держави» («Руського» або «вільного козацького» князівства) на теренах Лівобережжя, центральної й південної частини Київського воеводства та Уманщини¹¹.

На основі аналізу цих вимог можна було б висловити припущення про швидку еволюцію козацької еліти в українську протоеліту. Але вже за два тижні вона кардинально змінила вектор своїх домагань. Погодившись на укладення перемир'я, 12 червня 1648 р. старшина відправила посольство до Владислава IV клопотатися про залишення Війська Запорозького «при всіх наших військових вільностях і привілеях», збільшення реєстру до 12 тис. осіб, безпеку для православного духовництва й повернення йому захоплених уніатами церков тощо¹². Отже йшлося лише про задоволення інтересів реєстрового та заможного козацтва й церковнослужителів, тобто фактично повторювалися вимоги 1620-х рр.

Стан джерел не дозволяє з'ясувати причини цього повороту від політичного радикалізму творення держави до типового поміркованого козацького проекту.

⁷ Документи Богдана Хмельницького (1648–1657) / Упор.: І.Крип'якевич, І.Бутич. – К., 1961. – С.31; *Литинський В.* Твори. Архів. Студії. – Т.2: Додатки. – Філадельфія, 1980. – С.580.

⁸ Бібліотека музею Чорторийських (Краків; далі – БМЧ). ВР. – Спр.143. – Арк.734; Спр.966. – Арк.131; Бібліотека Національна. Відділ мікрофільмів (Варшава; далі – БН. ВМФ). – №13998; Документи Богдана Хмельницького... – С.31.

⁹ Національний архів у Кракові (далі – НАК). – Ф.452. – Спр.364. – Арк.224–224 зв.

¹⁰ НАК. – Ф.452. – Спр.364. – Арк.186; Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы: В 3 т. – Т.П. – Москва, 1963. – С.18.

¹¹ БМЧ. ВР. – Спр.142. – Арк.165–169, 203; Спр.143. – Арк.610, 744, 752–753; Львівська національна наукова бібліотека ім. В.Стефаника. Відділ рукописів (далі – ЛННБ. ВР). – Ф.5. – Спр.189/П. – Арк.71–72; Спр.225/П. – Арк.58; Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДАК України). – Ф.1230. – Оп.1. – Спр.254. – Арк.6–7; *Michalowski J.* Księga pamiętnicza. – Kraków, 1864. – S.39.

¹² Документи Богдана Хмельницького... – С.38–39.

Не зупиняючись на характеристиці висловлених в історіографії думок із цього приводу¹³, окреслимо, як на наш погляд, найголовнішу з них. Вона полягала в тому, що березнево-гравневі вимоги відображали настрої гетьмана й рішуче налаштованих старшин, котрі виявилися в меншості після приєднання до них реєстровиків. Основна ж маса останніх (як і більшість городового козацтва) переймалася насамперед скасуванням «Ординації» й поновленням прав і свобод Війська Запорозького. Свій виступ вони розглядали як вимушений крок («невільний гріх») у захисті власних «рицарських» прав супроти зловживань свавільних магнатів, шляхти, урядників та М.Потоцького, а не як повстання проти Речі Посполитої й королівської влади. Навпаки, у Владиславові IV вони вбачали свого протектора, перед яким засвідчували готовність нести «вірну рицарську службу»¹⁴. Як слушно зазначав В.Брехуненко, «на початку шляху більшість іще мусила подолати в собі стереотип бездержавного підданого. Потрібен був час, щоб у головах бодай критичної маси старшини вкоренилася ідея про власне державне тіло, увінчане особою легітимного й визнаного усіма правителя-гетьмана»¹⁵.

Стрімке розгортання боротьби, чому сприяла діяльність розісланих гетьманом у різні регіони України козацьких підрозділів, очолюваних досвідченими старшинами, у липні 1648 р. спричинило її переростання в національну революцію. Перебіг подій упродовж літа – осені справив визначальний вплив на якісні параметри елітотворення. Як з'ясовано в історіографії (праці В.Грабовецького, М.Грушевського, І.Крип'якевича, В.Липинського, П.Михайлини, П.Пирога, В.Смолія, В.Степанкова, С.Томашівського, О.Ярошинського й ін.), населення в умовах масового покозачення, обираючи сотників і полковників, запроваджувало за козацьким зразком органи виконавчої та судової влади. Як правило, ново-явлені старшини відзначалися радикалізмом поглядів і дій. Відверто підтримуючи ідею необхідності розгрому Польщі, відсунення її «кордонів аж до Вісли» й «відокремлення Русі від Корони», на військових радах вони рішуче відстоювали свої погляди, засвідчуючи незгоду з позицією гетьмана та його прихильників¹⁶.

¹³ Брехуненко В. Східна брама Європи: Козацька Україна в середині XVII–XVIII ст. – К., 2014. – С.75; Голобуцький В. Запорозьке козацтво. – К., 1994. – С.371–374; Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.VIII. – Ч.III. – К., 1995. – С.9–11; Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. – Л., 1990. – Вид. 2-ге, випр. і доп. – С.79–81; Перналь А.Б. Річ Посполита двох народів і Україна: Дипломатичні відносини 1648–1659 / Пер. з пол. проф. о. Ю.Мицика за участі І.Тарасенко. – К., 2013. – С.45–46; Петровський М.Н. Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648–1654). – К., 1940. – С.59–62; Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. – К., 2009. – С.131–133; Kaczmarszyk J. Bohdan Chmielnicki. – Wrocław, 1988. – S.58–60; Serczyk W.A. Na płonącej Ukrainie: Dzieje Kozaczyzny 1648–1651. – Warszawa, 1999. – S.81–82.

¹⁴ Степанков В. Зрада королю чи законне право на виступ? (козацьке повстання першої половини 1648 р. у сприйнятті Війська Запорозького) // Соціум: Альманах соціальної історії. – Вип.6. – К., 2006. – С.253–256; Флоря Б.Н. Отношение украинского казачества к Речи Посполитой во время казацких восстаний 20–30-х годов XVII века и на начальном этапе народно-освободительной войны // Славяноведение. – 2002. – №2. – С.42–44.

¹⁵ Брехуненко В. Східна брама Європи... – С.75.

¹⁶ Воссоединение Украины с Россией... – Т.II. – С.46–47; Документи об Освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. – К., 1965. – С.72; Michałowski J. Księga pamiętnicza. – S.183; Rudawski W. Historia polska od śmierci Władysława IV aż do pokoju Oliwskiego. – T.I. – Petersburg: Mohylew, 1855. – S.38.

Розпочався вкрай складний процес трансформації в політичну протоеліту козацької еліти, яка, унаслідок влиття до неї великої кількості старшин із нерестрових козаків, покозачених посполитих, шляхтичів і священників, становила конгломерат різних груп зі своїми інтересами. Час від часу між ними спалахували конфлікти, спостерігався перехід окремих старшин (І.Ганжа, С.Забузкий, Я.Ясноборський та ін.) на бік Польщі¹⁷. Виявилося також, що гетьман і його оточення ще не були готовими порвати з Річчю Посполитою, яку продовжували розглядати «нашою Батьківщиною»¹⁸. Тому не випадково офіційно сформульовані в листопаді 1648 р. вимоги Війська Запорозького до польського уряду в основі своїй повторювали козацькі домагання 1630-х рр.: недоторканність «грецької віри», ліквідація унії, збільшення реестру до 12 тис. осіб, визнання за козаками «рицарських вольностей» тощо¹⁹. А укладене 21 листопада з новообраним королем Яном Казимиром Замостянське перемир'я передбачало відведення українського війська «до України», проти чого виступала майже половина старшин і козаків, очолюваних полковниками М.Кривоносом та П.Головацьким²⁰.

Щоправда, залишаючи західноукраїнські землі, гетьман, унаслідок невдоволення опозиційно налаштованих старшин, розпорядився залишити під регіментом Війська Запорозького територію східніше умовної лінії р. Горинь – м. Кам'янець-Подільський²¹. У першій половині 1649 р. він направив у Подільське воеводство, на Південну Волинь, у північні райони Київщини, на Чернігівщину й Сіверщину старшин для надання допомоги в розбудові органів влади та захисту населення від ворожих нападів. В окремих випадках полковники, обрані покозаченим поспільством, визнавали зверхність «старших полковників», призначених Б.Хмельницьким²². Є інформація деяких джерел, що козаки «старовинних» полків вельми насторожено ставилися до козаків новостворених полків «із волості»²³. Ці дані промовляють про важкість подолання традиційних соціальних і групових стереотипів, що гальмувало консолідацію старшини та її перетворення на протоеліту, спроможну взяти під контроль політичний і соціальний простір, який формувався в козацькій Україні.

І все ж гнучка внутрішня політика гетьманського уряду та активна діяльність регіональної старшини сприяли цьому процесу. Адже вони займалися розбудовою державних інституцій, організацією захисту кордонів і боротьби проти польських підрозділів, проведенням мобілізаційних заходів,

¹⁷ ЛННБ. ВР. – Ф.5. – Спр.2286/П. – Арк.79; *Michałowski J.* Księga pamiętnicza. – S.507, 572.

¹⁸ Документи Богдана Хмельницького... – С.70, 73–74, 78–79, 81, 83, 85.

¹⁹ БМЧ. – Спр.143. – Арк.379; Спр.417. – Арк.69; БН. ВМФ. – №11547; ЛННБ. ВР. – Ф.5. – Спр.189/П. – Арк.189–190; Документи Богдана Хмельницького... – С.81–84; *Szajnocha K.* Dwa lata dziejów naszych 1646, 1648. – Т.П: Źródła. – Lwów, 1869. – S.394–395.

²⁰ БМЧ. ВР. – Спр.143. – Арк.476–478; *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т.VIII. – Ч.III. – С.115–118.

²¹ Архів головний актів давніх (Варшава; далі – АГАД). – Ф.354. – Від.VI. – Спр.36. – Арк.45; НАК. – Ф.465. – Спр.41. – Арк.83; ЛННБ. ВР. – Ф.5. – Спр.225/П. – Арк.197.

²² Архів Інституту історії України НАН України. – Оп.3. – Спр.55. – Арк.131; *Мицик Ю.А., Цибульський В.І.* Волинь в роки Визвольної війни українського народу XVII ст.: Документи і матеріали. – Рівне, 1999. – С.47.

²³ НАК. – Ф.465. – Спр.31. – Арк.321–322; Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. / Упор.: о. Ю.Мицик. – Т.1 (1648–1649 рр.). – К., 2012. – С.346.

збиранням податків, торгівельними справами, будівництвом церков тощо. Хоча й складно, усе ж відбувалося формування спільних цінностей та інтересів. Важливу роль у цьому процесі елітотворення почала відігравати сформована Б.Хмельницьким у лютому – квітні 1649 р. нова парадигма політичної програми, що передбачала розбудову незалежної, соборної держави. Перша спроба її реалізації припала на червень – серпень того року, проте внаслідок бруталного тиску з боку хана під час Зборівської битви 16 серпня вона провалилася. Гетьман і старшини змушені були піти на укладення невігідного для козацької України договору. Ця подія ознаменувала завершення початкового періоду становлення еліти, характерною рисою якого стало перетворення козацької еліти на політичну протоеліту.

Подальший розвиток цього процесу відбувався значною мірою під впливом харизми Б.Хмельницького. У свідомості частини старшини, козацтва й поспільства започатковувалося сприйняття його образу як легітимного володаря окремішньої від Речі Посполитої держави, наділеного сакральною владою²⁴. Як з'ясували С.Плохій та Н.Яковенко, божественний характер влади гетьмана обґрунтовувався представниками як світських (уведення до гетьманського титулу додатку «Божою милістю»), так і церковних (зокрема патріархом Паїсієм) інституцій²⁵. Зародження концепції самостійності володарювання Б.Хмельницького відкривало напрочуд сприятливі перспективи для перетворення протоеліти на політичну еліту. Її утвердження у свідомості старшини зумовило б остаточний розрив із поглядом на Річ Посполиту як на «свою Батьківщину», злам витвореного століттями бездержавності стереотипу легітимності підданства іноземному володареві (польському королеві), стало б імунітетом від орієнтацій на різноманітних чужоземних протекторів.

Однак цього не сталося. Задекларувавши ідею домагатися незалежності «Русі», гетьман і більшість старшин виявилися неспроможними трансформувати її в головний, засадничий принцип своєї діяльності. Вона залишалася для них радше мрією, аніж конкретною програмою дій, через що вельми повільно вживалася в політичну культуру еліти (тільки з осені 1655 р. стає її важливою складовою). Крім цього, корпоративний характер влади Війська Запорозького над «українськими землями»²⁶ продовжував зберігати традиційне домінування в політичній свідомості гетьмана та старшин не державних, а станових інтересів. За таких обставин завдання розбудови самостійного державного організму далеко не завжди виявлялися пріоритетними, а суверенізація верховної влади в особі гетьмана не знаходила підтримки серед більшості еліти.

²⁴ АГАД. – Ф.354. – Від.ІІ. – Кн.18. – Арк.44; Бібліотека Польської академії наук (Краків). Відділ рукописів (далі – БІАН. ВР.). – Спр.1275. – Арк.40 зв.: БН. ВМФ. – №22883; ЛІННБ. ВР. – Ф.5. – Спр.225/ІІ. – Арк.331 зв.

²⁵ *Плохій С.* Божественне право гетьманів: Богдан Хмельницький і проблема легітимності гетьманської влади в Україні // *Mediaevalia Ukrainica: ментальність та історія ідей.* – Т.3. – К., 1992. – С.93–98, 101–103; *Яковенко Н.* «Господарі Вітчизни»: уявлення козацької та церковної еліти Гетьманату про природу, репрезентацію і обов'язки влади (друга половина XVII – початок XVIII ст.) // *Mazepa e il suo tempo: Storia, cultura, societa / Mazepa and his time: History, culture, society.* – Alessandria, 2004. – P.12–15.

²⁶ Універсали Богдана Хмельницького 1648–1657 / Упор.: І.Крип'якевич, І.Бутич. – К., 1998. – С.64.

І не випадково. Адже в її середовищі, як і раніше, продовжувала панувати переконаність щодо пошуків Військом Запорозьким «справедливого» монарха-протектора²⁷.

Водночас доволі продуктивними восени 1649 – першій половині 1657 рр. виявилися заходи гетьмана та старшини у сферах удосконалення функціонування державних органів влади, збереження й розширення територіальних меж козацької України, її соціально-економічному розвитку. Завдяки розсудливій внутрішній політиці (насамперед визнанню соціально-економічних завоювань поспільства у Селянській війні 1648 – першої половини 1652 рр.), утвердилася якісно нова модель соціально-економічних відносин. Істотні зміни у формах земельної власності й соціальній структурі суспільства обумовили піднесення економічного розвитку Гетьманщини²⁸.

Менш успішною виявилася зовнішньополітична діяльність еліти. У цій сфері негативну роль відігравала відсутність акта проголошення де-юре утворення незалежної держави. Офіційне визнання нею легітимності влади польського монарха й пояснення мети боротьби тільки необхідністю захисту прав і свобод Війська Запорозького та «руського народу» в межах Речі Посполитої зводили суть останньої до внутрішньополітичного конфлікту – «громадянської війни» (до речі, Б.Хмельницький інколи саме так і трактував ці події²⁹). Щоправда, не добиваючись бажаних поступок від Варшави й усвідомлюючи ненадійність союзу з Кримом, еліта шукала протекції котрогось із монархів. При цьому вона явно недооцінювала масштаб загрози з боку ханства, яку можна було нейтралізувати, лише прийнявши протегування султана Мегмеда IV. Останній у кінці 1650 р. проголосив цей акт на вигідних для козацької України умовах (звільнення від сплати данини, перетворення України на князівство та передачу його у володіння Б.Хмельницького). Однак малозрозуміла відмова гетьмана та старшин принести присягу на вірність сюзеренові виявилася одним із найбільших їхніх дипломатичних прорахунків³⁰. Адже турецький протекторат де-юре легітимізував би владу гетьмана (уже в іпостасі князя) як володаря Української держави у системі міжнародних відносин у Центрально-Східній Європі, слугував би військовим «щитом» від агресивних дій Речі Посполитої й гарантією лояльного ставлення Іслама Ѓірея. А потрапивши в геополітичну пастку польсько-кримської Кам'янецької угоди (грудень 1653 р.), вони змушені були прийняти московську протекцію 1654 р. на значно гірших від пропонованих султаном умовах.

²⁷ АГАД. – Ф.354. – Від. VI. – Спр. 36 і 37/1. – Арк. 438; Чухліб Т. Секрети українського полівасалітету: Хмельницький – Дорошенко – Мазепа. – К., 2011. – С. 64.

²⁸ АГАД. – Ф. 354. – Від. II. – Кн. 18. – Арк. 158; Історія України в документах і матеріалах. – Т. 3. – К., 1941. – С. 193; Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов (далі – ПКК) – Т. II. – К., 1892. – С. 591–594; Халебський П. Україна – земля козаків: Подорожній щоденник / Упор. М.Рябий. – К., 2008. – С. 64–67, 80–81, 90–91, 93–95; Grabowski A. Starożytności historyczne Polski. – Т. I. – Kraków, 1840. – S. 276–281.

²⁹ Документи Богдана Хмельницького... – С. 195, 284.

³⁰ Смолій В., Степанков В. Український політичний проект XVII ст.: становлення національного інституту влади. – К., 2014. – С. 146–148; Степанков В. Між Москвою і Стамбулом: чи існувала проблема вибору протекції у 1648–1654 рр.? // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Вип. 4. – К., 2004. – С. 228–230.

Попри ці негативні тенденції, на літо 1657 р. елітотворення зберігало позитивну динаміку. Найбільшим здобутком стала трансформація протоеліти в політичну еліту, що функціонувала, як на нашу думку, у формі метаеліти (від гр. «μετὰ», що як частина складних слів означає «проміжне становище, зміну, перетворення»), тобто політичної еліти, формування якої ще не завершилося. Державні інституції успішно функціонували, складалася спільність інтересів «старовинних» і «новопосталих» старшин. Хоча серед неї й оформилися різні угруповання (породжені відмінними ціннісними орієнтаціями), унаслідок виважених дій Б.Хмельницького вдалося уникнути «війни Русі з Руссю»³¹. Зароджувалися й утверджувалися уявлення про звільнені землі як окремішній державно-політичний організм. Наповнювалися новим змістом поняття «Україна» й «українські землі», що почали трансформуватися в назву витвореної держави та власної країни. У документах гетьмана ця тенденція виразно окреслилася з осені 1654 р.³² Наступного року уряд уперше зробив реальну спробу включити до складу держави західноукраїнські землі, що зазнала невдачі лише через спротив шведського короля Карла X Густава. І з цього часу й до смерті Б.Хмельницького проводилася послідовна політика на утвердження влади Війська Запорозького на українських землях аж «до Вісли» й «угорського кордону»³³.

Консолідації еліти сприяла жорстка централізаторська політика гетьмана. Проте його намагання зосередити повноту влади у своїх руках напштовхувалося на опір «колективної волі» (єгалітарного характеру) Війська Запорозького. Аби зламати його, Б.Хмельницький пішов на створення власного «клану» старшин (щоправда, на основі не меритократії, а родинних зв'язків і свояцтва, що виявилось грубою політичною помилкою), на думку Я.Дашкевича, у «розумінні якраз того монархічного станового ядра – і фундаменту – гетьманської влади в Україні»³⁴. На літо 1657 р. (зберігаючи чинність старшинської та військової рад) гетьман зосередив у своїх руках майже необмежену владу. У квітні 1657 р. він домігся обрання сина Юрія спадкоємцем булави.

Проте найближчі соратники (переважно шляхетського походження) з «клану» не лише не стали опорою встановлення монархічної влади династії Хмельницьких, а після смерті гетьмана, розв'язавши громадянську війну, перетворилися на промоторів політичної катастрофи козацької України. Показачені шляхтичі І.Виговський, П.Тетеря, С.Богданович-Зарудний, Г.Лісницький та інші, обіймаючи найвищі старшинські посади, продовжували сповідувати традиційні шляхетські соціальні й політичні цінності та ідеали (саме вони започаткували процес «опшляхетчення» старшини). Скориставшись смертю Б.Хмельницького (6 серпня 1657 р.), І.Виговський, спираючись на своїх

³¹ Документи Богдана Хмельницького... – С.252.

³² Там само. – С.382–384, 387, 391–395, 400.

³³ Архив Юго-Западной России. – Т.VI. – Ч.3. – К., 1908. – С.138, 204–205; Документи Богдана Хмельницького... – С.502; *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т.IX. – Ч.2. – К., 1997. – С.1307, 1329–1331, 1435–1436.

³⁴ *Дашкевич Я.* Клан Хмельницького – легенда чи дійсність? // Україна в минулому. – Вип.2. – К.; Л., 1992. – С.79–91.

прибічників, домігся усунення від влади Юрія й обрання гетьманом себе – на жовтневій Корсунській раді.

Цей державний переворот призвів до руйнації монархічної форми правління, міжусобиць, відкритого конфлікту з запорозькою старшиною, послаблення центральної влади тощо. Саме очолюване І.Виговським шляхетське угруповання, а не «старшинський елемент зі “старинних” козаків», першим розпочало «розвалювати створену ціною надлюдських зусиль державу»³⁵. Неспроможність гетьмана ефективно розв'язувати суперечності між угрупованнями еліти, обмеження «прав і вольностей» запорожців, спроби відновлення шляхетського землеволодіння, ігнорування гостроти соціального протистояння у суспільстві призвели до спалаху навесні 1658 р. громадянської війни, що охопила переважно терени Лівобережжя. Залучення І.Виговським до придушення повстання М.Пушкаря та Я.Барабаша татар, розправи над населенням й опозиційно налаштованими старшинами започаткували формування проросійського старшинського угруповання, сприяли зміцненню проросійських настроїв серед лівобережної людності (включаючи духівництво) та породжували серед неї ворожнечу до уряду. А одночасне загравання гетьмана з Москвою й Варшавою дезорієнтувало еліту у захисті державних інтересів.

Особливо яскраво це проявилось під час укладення Гадяцького договору у вересні 1658 р. та його ратифікації. Зокрема в Гадячі гетьман і старшини не спромоглися відстояти найбільш принциповий пункт про включення до складу Руського князівства Волинського, Руського, Подільського й Белзького воєводств, а також Пінського, Стародубського та Овруцького (?) повітів³⁶. Вони пристали на реставрацію дореволюційних порядків у політичній, правовій, судовій та соціально-економічній сферах буття українського суспільства й створення умов для «ошляхетчення» старшин і «заслужених» козаків шляхом їх нобілітації (по сотні з кожного полку)³⁷. І не тільки не домоглися прийняття польським сеймом нових «Пунктів», що передбачали приєднання до Великого Руського князівства Волинського, Подільського, Руського воєводств, надання гетьманові повної влади «над усім лицарством, шляхтою, що є на Україні, щоб він мав право війни» тощо³⁸, але й покірно погодилися на суттєву корекцію вже існуючих статей договору, що девальвувало його первинний зміст. Ніхто також із чисельного посольства (35 осіб) та його величезного почту (465 осіб) не відмовився від наданих сеймом винагороджень: маєтностей і шляхетства³⁹,

³⁵ Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – К., 2005. – Вид. 2-ге, перероб. та розшир. – С.364.

³⁶ ПКК. – Т.ІІІ. – С.347; *Kochowski W.* Historia panowania Jana Kazimierza. – Т.І. – Poznań, 1840. – С.365; Герасимчук В. Виговщина і Гадяцький трактат // Записки Наукового товариства імені Шевченка (далі – ЗНТШ). – Т.89. – Л., 1909. – С.81–82.

³⁷ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687) / Упор.: І.Бутич, В.Ринсевич, І.Тесленко. – К.; Л., 2004. – С.43–45; *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т.Х. – К., 1998. – С.367–373; *Смолій В., Степанков В.* Державна ідея за козацької доби // Історія українського козацтва: Нариси у 2 т. – Т.1. – К., 2006. – С.257; *Яковлева Т.* Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: Причини і початок Руїни. – К., 1998. – С.316–319.

³⁸ *Оляничин Д.* Пункти Івана Виговського українським послам на Варшавський сейм 1653 р. // ЗНТШ. – Т.222. – Л., 1991. – С.340–347.

³⁹ *Кулаковський П.* Козацьке посольство на сейм 1659 р. // Гадяцька унія 1658 р. – К., 2008. – С.109–127.

що симптоматично засвідчило готовність значної частини старшин та заможних козаків обміняти державні інтереси на соціальні привілеї.

Повне ігнорування польською стороною українських державно-політичних інтересів внесло розкол у лави старшини. Більша її частина перейшла в опозицію до гетьмана, унаслідок чого перемога під Конотопом 8 липня 1659 р. виявилася змарнованою. Замість того, щоб завершити війну з Московською державою укладенням вигідного договору, вони розпочали згубний для Гетьманщини пошук порозуміння з нею. Цим скористалося проросійське угруповання (ніжинський та ічнянський протопопи М.Филимонович і С.Адамович, переяславський і ніжинський полковники Т.Цицюра, В.Золотаренко й ін.), яке зініціювало антигетьманське повстання та домоглося присяги населенням полків на вірність московському цареві. До середини жовтня майже вся територія Лівобережжя опинилася під контролем російських військ⁴⁰. Тим часом у Правобережній Україні опозиційно налаштовані старшини усунули І.Виговського від влади й домоглися на військовій раді 23 (24?) вересня повернення булави Ю.Хмельницькому. Вони засвідчували готовність прийняти протекцію царя, але на максимально корисних умовах. Розроблені ними «Жердівські пункти» передбачали встановлення міцної гетьманської влади, заборону перебування в Гетьманщині московських воєвод і ратників, включення до її складу північних районів Чернігівщини, Південної Білорусії, самостійність зовнішньої політики тощо⁴¹.

У 1658–1659 рр. у політичній свідомості й культурі еліти окреслилися нові нюанси. По-перше, у міжнародних відносинах офіційно започаткувалася (щоправда епізодично) практика представництва посольствами інтересів не лише гетьмана та Війська Запорозького, але й «народу руського»⁴². По-друге, почалося вживання терміна «Україна» для означення утвореної держави як суб'єкта міжнародних відносин⁴³. По-третє, робилися спроби (шляхетським угрупованням) де-юре утвердити за козацькою Україною назву «Велике князівство Руське», що мало продемонструвати тяглість державного життя руського народу. По-четверте, уперше у жовтні 1658 р. було проголошено міжнародний публічний акт («Маніфестація» до іноземних володарів) із поясненням причин відмови від царської протекції: «[...] готували для нас спочатку міжусобицю і громадянську війну, а потім і відкрито, загрозою своєї зброї, – рабське ярмо»⁴⁴. По-п'яте, спостерігалася сповзання запорозької старшини з платформи захисту національно-державних інтересів на позиції козацького

⁴⁰ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі – Акты ЮЗР). – Т.IV. – Санкт-Петербург, 1863. – С.244–253; Т.VII: Приложение. – Санкт-Петербург, 1872. – С.295–313; *Эйнгорн В.* Очерки из истории Малороссии в XVII в.: Сношение малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича. – Москва, 1899. – С.132–137; *Костомаров Н.И.* Гетманство Выговского // *Его же.* Исторические монографии и исследования. – Т.II. – Санкт-Петербург, 1863. – С.185–190; *Яковлева Т.* Гетьманщина... – С.331–334; *Kroll P.* Od Ugody Hadziackiej do Cudnowa: Kozaczyzna między Rzeczpospolitą a Moskwą w latach 1658–1660. – Warszawa, 2008. – S.274–280.

⁴¹ Акты ЮЗР. – Т.IV. – С.255–257.

⁴² БМЧ. ВР. – Спр.402. – Арк.357.

⁴³ Акты ЮЗР. – Т.IV. – С.256.

⁴⁴ Україна: Антологія пам'яток державотворення Х–XX ст.: У 10 т. – Т.III. – К., 2008. – С.256–262.

автономізму, зорієнтованого на Москву, на що слушно першим звернув увагу М.Грушевський⁴⁵. Також запорозький провід засвідчив претензії на політичне верховенство Коша у житті козацької України (чи не тому Я.Барабаш прибрав собі титул «кошового гетьмана»?)⁴⁶. По-шосте, у світоглядних засадах значної частини лівобережної старшини формувався погляд на царську владу як символ непорушності збереження козацьких прав і вольностей та захисника православної віри. Водночас в їхній свідомості вимальовувався вкрай руйнівний для консолідації еліти негативний образ гетьмана та правобережної старшини як політичних супротивників, породжений політикою І.Виговського. Маврацію Ю.Хмельницький, стверджуючи, що той своєю «немилістю» відштовхнув лівобережних полковників і намислив їх «схилитися до його царської милості»⁴⁷. По-сьоме, окреслилася згубна орієнтація домагатися політичних цілей не рішучими діями, а вичікувальною тактикою використання суперечностей між Росією, Портою, Річчю Посполитою та Кримом, що провокувало безініціативність, нерішучість, поступливість, а отже й схильність до поступок за рахунок національно-державних інтересів.

Особливо трагічними виявилися наслідки цієї контрпродуктивної діяльності метаеліти в кінці 1659–1665 рр. Так, розробивши оптимальний проект договору з Москвою, більшість генеральних старшин і правобережних полковників, побоюючись за власне життя⁴⁸, не поїхали разом з Ю.Хмельницьким на раду до Переяслава обстоювати його положення в переговорах із боярином А.Трубецьким. Лівобережна ж старшина взагалі відмовилася від нього, унаслідок чого російська сторона нав'язала укладення згубного для козацької України договору, що передбачав її перетворення на автономну складову Росії з дуже обмеженими політичними правами й підпорядкування Київської митрополії московському патріархові⁴⁹. Зазнавши невдачі у спробі домогтися від Москви скасування найбільш неприйнятних статей, гетьман і правобережні старшини пішли на укладення з Річчю Посполитою Чуднівського договору (жовтень 1660 р.), виявивши при цьому в далеко не критичній ситуації (після Слободищенської битви) надмірну поступливість в обстоюванні державних інтересів. Погодившись, зокрема, на відновлення Гадяцького договору, вони відмовилися від найважливішої його статті – утворення «Руського князівства»⁵⁰.

⁴⁵ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.Х. – С.118.

⁴⁶ Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654–1665. – К., 2001. – С.186–187; Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.Х. – С.102–103, 106–120.

⁴⁷ ПКК. – Т.3. – С.418.

⁴⁸ Kubala L. Wojny duńskie i pokój Oliwski 1657–1660. – Lwów, 1922. – Dodatek. – S.624–625.

⁴⁹ Источники малороссийской истории, собр. и изд. Д.Н.Бантышем-Каменским. – Ч.1. – Т.1. – Москва, 1858. – С.105–116; Герасимчук В. Виговський і Юрій Хмельницький // ЗНТШ. – Т.59. – Л., 1904. – С.33–40; Горобець В. «Волимо царя східного...»: Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. – К., 2007. – С.161–164; Эйнгорн В. Очерки из истории Малороссии... – С.137–141; Костомаров Н.И. Гетманство Юрия Хмельницкого // Его же. Исторические монографии и исследования. – Т.ХІІ. – Санкт-Петербург, 1872. – С.162–184; Яковлева Т. Гетьманщина... – С.345–347.

⁵⁰ Holsten H. Przygody wojenne 1655–1666. – Warszawa, 1980. – S.58–61; [Lubomirski J.] Wojna polsko-moskiewska pod Cudnowem. – Warszawa, 1922. – S.72–97; Герасимчук В. Чуднівська кампанія 1660 р. [окр. відбиток]. – Л., 1913. – С.72–83, 85–86, 97–144; Горобець В. Еліта

Цей крок спровокував поглиблення розбіжностей серед еліти та пришвидшив оформлення трьох угруповань: правобережного, лівобережного й запорозького. Скориставшись слабкістю Ю.Хмельницького як державного діяча, лівобережні та запорозькі старшини відмовилися визнавати його владу. Наказний гетьман Я.Сомко, ніжинський полковник В.Золотаренко та кошовий І.Брюховецький, спираючись на підтримку Москви, пішли на створення опозиційного центру влади. Як наслідок, у 1661–1662 рр. відбулися військові дії, в яких Ю.Хмельницький зазнав невдачі. Водночас поглиблювалися відмінності в політичних поглядах названих старшинських угруповань. Так, гетьман і правобережні старшини, попри прояви пасивності й угодовства, продовжували відстоювати інтереси всієї козацької України, зокрема добивалися від Польщі збільшення козацького реєстру до 70 (60?) тис. осіб, права обирати короля, підлеглості владі лише гетьмана, збереження вольностей «народу руського» тощо⁵¹. У цей же час більшість лівобережних старшин відмовилися від курсу на відновлення суверенітету Української держави й, удовольняючись мінімальною автономією, дбали насамперед про власні інтереси. Лише Я.Сомко наполягав на зміцненні прерогатив гетьманської влади, скасуванні судового імунітету для старшин (відновлення права гетьмана їх карати), забороні московським воеводам втручатися в діяльність української адміністрації⁵².

Запорозька старшина (І.Брюховецький, І.Сірко та ін.), захищаючи егалітарні настрої січового товариства, незаможних козаків і посполитих, чисельність яких постійно зростала, різко критикувала ненажерливість городових старшин, отримання ними маєтків і шляхетства. Майстерно граючи на соціальних суперечностях, І.Брюховецький за підтримки знедолених мас, запорожців і Москви спромігся на Ніжинській чорній раді (червень 1663 р.) заволодіти булавою. Цією подією завершилася громадянська війна. Уперше у ході революції Запорозька Січ домоглася встановлення політичної гегемонії на Лівобережжі, що ознаменувало розкол козацької України на дві Гетьманщини.

У часі це збіглося з глибокою кризою, що дедалі глибше роз'їдала правобережну метаеліту, породжену політикою П.Тетері, обраного гетьманом у січні 1663 р. Спочатку він намагався возз'єднати козацьку Україну шляхом віднайдення порозуміння зі Я.Сомком та іншими лівобережними старшинами. Після оволодіння булавою І.Брюховецьким зробив ставку на досягнення мети

козацької України... – С.244–253; Яковлева Т. Руїна Гетьманщини: Від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659–1667 рр.). – К., 2007. – С.97–116; *Hniłko A.* Bitwa pod Słobodyszczem (7.X.1660) // *Przegląd Historyczno-Wojskowy.* – Т.І. – З.2. – Warszawa, 1929. – С.198–206; *Idem.* Wyprawa Cudnowska w 1660 roku. – Оświęcim, 2012. – С.64–85; *Kroll P.* Od ugody Hadziackiej... – С.378–390; *Ossoliński L.* Cudnow-Słobodyszcz 1660. – Zabrze, 2008. – С.58–71, 79–81.

⁵¹ АГАД. – Ф.357. – Спр.124/147. – Арк.214–216 зв.; *Mironowicz A.* Instrukcja posłom kozackim na sejm Rzeczypospolitej w 1661 roku dana // *Granice i pogranicza: Historia codzienności i doświadczeń.* – Т.1. – Białystok, 1999. – С.84–94; *Смолий В.А., Степанков В.С.* Державна ідея за козацької доби. – С.260–262; *Ochtmann S.* Sejmy lat 1661–1662: Przegrana batalia o reformę ustroju Rzeczypospolitej. – Wrocław, 1977. – С.56, 59, 102–103.

⁵² *Газін В.* Гетьман Павло Тетеря: Соціально-політичний портрет. – Кам'янець-Подільський, 2007. – С.91–93; *Горобець В.* «...Нам згідно звичаю давнього нашого, того гетьмана обрати, кого все військо любить»: Елекційні змагання на Лівобережній Україні початку 60-х рр. XVII ст. // *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.).* – Вип.4. – К., 2004. – С.255–257; *Його ж.* «Волимо царя східного...»... – С.222–227.

за допомогою участі в лівобережному поході польської армії Яна Казимира, який провалився. Водночас його відверто полонофільська політика й необмежений допуск шляхти та урядників до маєтків загострили до краю соціально-політичну обстановку, спонукавши частину старшини до організації кількох квазізмів і заворушень. Хоча їх учасників удалося викрити й покарати, у березні 1664 р. спалахнуло масове повстання проти відновлення польсько-шляхетських порядків і влади гетьмана, орієнтоване на допомогу І.Брюховецького та Росії. Старшини, побоюючись повторення подій чорної ради 1663 р. уже на Правобережжі, стали на шлях його придушення, що зумовило втрачання ними ролі елітної меншини та скочування на позиції псевдоеліти.

Симптоматичною ознакою цього процесу слугував зміст інструкції послам на Варшавський сейм від 30 листопада 1664 р., оцінка якого в історіографії залишається дискусійною (від «державотворчої» до «маленької козацької автономії» та «станової автономії козацтва») ⁵³. Як на наш погляд, програма гетьмана і старшин засвідчувала їх повну відмову від реалізації державної ідеї, адже вона передбачала перетворення Правобережної Гетьманщини на квазідержавне утворення на теренах традиційного козацького регіону на півдні Київщини (по Білу Церкву) ⁵⁴, нагадуючи травневі вимоги 1648 р. Б.Хмельницького, передані М.Потоцькому. Уважаємо, що ця відмова від реалізації державної ідеї зумовлювалася страхом перед реальною загрозою утвердження тут царської влади й, відповідно, репресій за лівобережним зразком. Ознайомившись зі змістом інструкції, сейм на початку 1665 р., заклопотаний конфліктом короля з маршалком Є.Любомирським, що переростав у громадянську війну, проігнорував це клопотання. На літо 1665 р., унаслідок паралічу владних інституцій, Правобережжя вже повністю було охоплене анархією. Після втечі П.Тетері до Польщі спалахнула боротьба за булаву, якою спочатку за підтримки татар оволодів С.Опара, а в кінці серпня – П.Дорошенко.

Тим часом проведена І.Брюховецьким кардинальна ротація (ув'язнення, а згодом страта 7 полковників й інших старшин) не призвела до якісного піднесення державотворчого потенціалу еліти. Навпаки, остання не лише виявилася неспроможною домогтися скасування «статей» 1659 р., а пішла восени 1665 р. на капітуляцію, уклавши Московський договір. Гетьман і старшини добровільно поступилися основним завоюванням революції – державною владою, передавши право Війська Запорозького володіти «Україною» цареві, за що отримали свою винагороду: гетьман – боярство, 9 полковників, генеральний суддя й генеральні писарі – дворянство, а всі разом – маєтки ⁵⁵.

⁵³ Газін В. Гетьман Павло Тетеря... – С.159–164; Горобець В. Еліта козацької України... – С.423–439; Його ж. Козацький гетьман у соціополітичній структурі Речі Посполитої: Проект устředної моделі гетьмана Павла Тетері з року 1664 // Молода нація. – Вип.1. – К., 2000. – С.40–61; Гуржій О.І., Чухліб Т.В. [Рец.]: В.Горобець. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації. Стосунки з Москвою та Варшавою, 1654–1665 // Український історичний журнал. – 2002. – №2. – С.113–114; Яковлева Т. Руїна Гетьманщини... – С.442–443.

⁵⁴ Крикун М. Інструкція послам Війська Запорозького на Варшавський сейм 1664 р. // Його ж. Між радою і війною: Козацтво Правобережної України в другій половині XVII – на початку XVIII ст.: Статті і матеріали. – К., 2006. – С.106–128.

⁵⁵ Акты ЮЗР. – Т.VI. – Санкт-Петербург, 1869. – С.14–17, 22–24; Універсали українських гетьманів... – С.266–267; Горобець В. Посольство гетьмана Івана Брюховецького до Москви 1665 року: правові

Відбулися ліквідація політичної автономії Лівобережної Гетьманщини й утвердження симбіозу елементів територіальної адміністративної автономії зі становою автономією Війська Запорозького. Показово, що поведінка правлячої верхівки стала майже дзеркальним відображення позиції українського посольства на Варшавському сеймі 1659 р. під час ратифікації Гадяцького договору – така ж безпринципність і безвідповідальність у захисті національно-державних інтересів, і така ж нестримна жадоба збагачення, марнославства та владолюбства. Добрий знавець ментальності старшин другої половини XVII ст. С.Величко неодноразово підкреслював згубний вплив названих характерних ознак вдачі значної частини правлячої верхівки. Зокрема він зауважував, що «задня золота та срібла не тільки кожен із них дав би виколоти око, але й брата, й батька свого не помилював би»⁵⁶. Зрозуміло, така поведінка гетьманів і старшинської верхівки викликала обурення в основній масі козацтва та місцевих старшин, котрі вбачали призначення володарів булави у служінні державі й «публічному благу», що мали «ставити вище за свої приватні інтереси»⁵⁷.

Свого часу, аналізуючи природу влади, М.Вебер звернув увагу на те, що «у сфері політики є, зрештою, два різновиди смертельних гріхів: байдужість до суті справи (*Unsachlichkeit*) і (що часто, але не завжди поєднане з нею) безвідповідальність»⁵⁸. Ці кризові явища політичного життя могли б свідчити про незворотність процесу знецінення коефіцієнту якісних показників діяльності правлячої верхівки, а відтак і самоліквідацію метаеліти. Однак шанси на їх подолання з'явилися з приходом до влади П.Дорошенка, котрий до середини 1666 р. спромігся згуртувати навколо себе найкращих представників старшинського корпусу Правобережжя, покінчити з отаманщиною, відновити вертикаль органів влади. Зміст березневої (1666 р.) інструкції послам на сейм засвідчує, що вони відмовилися від програми регіональної автономії П.Тетері й узяли курс на відновлення державної автономії, передбаченої Зборівським договором⁵⁹. Аби запобігти процесам ошляхетчення, старшини клопоталися перед королем не ублаготворяти їх нобілітаціями, маєтностями й особистими винагородами, чого на попередніх сеймах таємно домагалися «посли наші тільки самим собі, а не для загального добра (*non bono publico*)». І саме через це «їх приватне користолобство» багато «лиха вчинилося в Україні»⁶⁰.

Навесні й улітку 1666 р. гетьман зробив перші спроби порозумітися зі Запорозжям і поширити владу на Лівобережжя. Намагаючись полегшити становище посполитих, які потерпали від голоду, він заборонив жовнірам 10-тисячного

підстави та політико-соціальні мотиви візиту // Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин: Зб. наук. праць. – К., 2003. – С.245–249; Яковлева Т. Руїна Гетьманщини... – С.474–476.

⁵⁶ Величко С. Літопис. – Т.2. – К., 1991. – С.26.

⁵⁷ Яковенко Н. «Господарі Вітчизни»... – С.23.

⁵⁸ Вебер М. Покликання до політики // Його ж. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика. – К., 1998. – С.175.

⁵⁹ Крижун М. Інструкція послам Війська Запорозького на Варшавський сейм 1666 року і відповідь на неї короля Яна Казимира // Його ж. Між війною і радою... – С.213–223; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко, огляд його життя і політичної діяльності. – Нью-Йорк, 1985. – С.72–75; Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко: Політичний портрет. – К., 2011. – С.100–102; Perdenia J. Hetman Piotr Doroszenko a Polska. – Kraków, 2000. – S.87–93.

⁶⁰ Крижун М. Інструкція послам Війська Запорозького на Варшавський сейм 1666 року... – С.222.

війська С.Маховського розташовуватися на постій на теренах Брацлавщини, а у спровокованій останнім битві 19 грудня під Браїловим за допомогою татар розгромив його. Водночас у П.Дорошенка та старшин починала вимальовуватися альтернатива протекціям християнських монархів в особі турецького султана⁶¹.

Довідавшись про укладення російсько-польського Андрусівського договору, гетьман 11 березня 1667 р. звернувся до Війська Запорозького із закликом готуватися до боротьби з ворогами, адже «о нашу шкуру ідет [торг], и грозя[т] силою»⁶². Він намагався узяти під контроль Київське Полісся, блокував польську залогоу в Білій Церкві і звернувся до лівобережних і запорозьких старшин з ініціативою проведення на річці Росаві спільної військової ради для обрання єдиного гетьмана й возз'єднання козацької України. Відправивши посольство до Стамбула клопотатися про прийняття Війська Запорозького під протекцію, П.Дорошенко розпочав підготовку Західного походу, щоб приєднати західноукраїнські землі до Гетьманщини. Він планувався разом із татарами калги-султана Крима Гірея й відбувався успішно, однак був зірваний нападом на Кримське ханство козаків І.Сірка та І.Рога. Залишений татарами, гетьман змушений був 19 жовтня укласти угоду з поляками про визнання «підданства» королеві⁶³.

Незважаючи на невдачу, правобережні старшини продовжували пошук шляхів возз'єднання Гетьманщини. Так, під час перемовин, які відбувалися на початку 1668 р., російському послові В.Тяпкіну повідомили про згоду прийняти царську протекцію за умови об'єднання козацької України під булавою П.Дорошенка, виведення з міст московських воевод і залог, скасування податків із поспільства тощо⁶⁴. Помітним успіхом стало досягнення порозуміння з І.Брюховецьким щодо возз'єднання країни під протекцією Порти. Хоча серед старшин зростало невдоволення політикою лівобережного гетьмана, усе ж запровадження воеводами нового адміністративно-територіального поділу⁶⁵, що позбавляло їх реальної влади, підштовхувало більшість із них згуртуватися навколо нього з метою відновлення внутрішньополітичного суверенітету. Зібрана на початку 1668 р. старшинська рада ухвалила розпочати повстання й направити посольство до Стамбула – прохати протекції султана. Очоливши його, І.Брюховецький у відозвах до населення підкреслював антиукраїнську спрямованість московської й польської політики, яка, на його думку, мала на меті те, аби «весь народ християнський український вигубляти і Україну, Вітчизну нашу, дощенту спустошувати»⁶⁶.

⁶¹ АГАД. – Ф.357. – Спр.42/56. – Арк.371 зв.; НВУ. ІР. – Ф.ІІ. – Спр.15419. – Арк.11–12.

⁶² Універсали українських гетьманів... – С.400.

⁶³ Тисяча років української суспільно-політичної думки: У 9 т. – Т.3. – Кн.1. – К., 2001. – С.441–443; *Kochowski W.* Historia panowania Jana Kazimierza. – Т.ІІІ. – Poznań, 1859. – С.129–134; *Korzon T.* Dola i niedola Jana Sobieskiego 1629–1674. – Т.ІІ. – Kraków, 1898. – С.29–46; *Majewski W.* Podhajce – letnia i jesienna kampania 1667 r. // *Studia i Materiały do Historii Wojskowości.* – Т.6. – Cz.1. – Warszawa, 1960. – С.63–96; *Wójcik Z.* Jan Sobieski 1629–1696. – Warszawa, 1983. – С.139–142.

⁶⁴ Акты ЮЗР. – Т.VI. – С.253; *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко... – С.160–161; *Смолій В., Степанков В.* Петро Дорошенко... – С.150–151.

⁶⁵ *Шевченко Ф.* Русские воеводы на Украине: Очерки взаимоотношений Украины и Московского государства во второй половине XVII столетия (1940) // *Шевченко Ф.* Историчні студії: Збірка вибраних праць і матеріалів (до 100-річчя від дня народження). – К., 2014. – С.256–259.

⁶⁶ Акты ЮЗР. – Т.VII. – Санкт-Петербург, 1872. – С.39–42.

Тим часом скликана П.Дорошенком старшинська рада (кінець січня), в якій узяли участь київський митрополит Й.Тукальський (перебував при гетьмані з 1666 р. в ролі найближчого порадника), посланці Запорозжя й І.Брюховецького, ухвалила «з обох сторін Дніпра жителям бути в з'єднанні та жити б осібно і давати данину турецькому царю і кримському хану»⁶⁷. Отримавши звістку про згоду султана прийняти його під протекцію й заручившись підтримкою більшості лівобережних старшин⁶⁸, П.Дорошенко вирушив у похід на Лівобережжя. При зустрічі 18 червня з полками І.Брюховецького відбулося братання лівобережних козаків зі правобережними, під час якого сталося вбивство лівобережного володаря булави. Скликана генеральна рада обрала гетьманом возз'єднаної України П.Дорошенка⁶⁹.

Цей політичний акт міг стати переломним у консолідації еліти й подоланні кризових явищ. Однак події наступних трьох місяців засвідчили слабкість мотивів консолідації старшинських угруповань, обмеженість їхніх потенційних можливостей у протистоянні внутрішнім та зовнішнім «викликам». Особливо руйнівними виявилися такі чинники, як новий спалах боротьби за владу, ставні й регіональні інтереси, а також експансія урядів сусідніх держав, які формували «свої» псевдоелітні владні групи. Так, уже у вересні січова старшина, очолювана «запорозьким гетьманом» П.Суховієнком, прийнявши протекцію хана, розпочала військові дії проти П.Дорошенка. На початку жовтня частина лівобережної старшини під проводом наказного гетьмана Д.Многогрішного пішла на перемовини з Москвою, засвідчуючи згоду визнати підданство цареві в обмін на отримання політичної автономії⁷⁰. Погодившись на кандидатуру Д.Многогрішного, російські сановники провели в березні 1669 р. у Глухові раду, що обрала його гетьманом та ухвалила статті нового українсько-російського договору. Вони засвідчили компроміс позицій обох сторін: московський уряд відмовлявся від воеводського управління, але зберігав воевод із залогами в п'яти містах; податок до царської скарбниці мали збирати представники української влади, він повинен був витратитися на платню 30-тисячному реєстровому козацькому війську; гетьман отримував право клопотатися перед царем про надання «дворянської честі» заслуженим особам і затвердження їм привілеїв на млини та поселення тощо⁷¹.

⁶⁷ Акты ЮЗР. – Т. VII. – С. 30–31; *Костомаров Н.И.* Руина // *Его же.* Исторические монографии и исследования. – Кн. VI. – Т. XV. – Санкт-Петербург, 1905. – С. 106; *Чухліб Т.* Козаки та яничари: Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500–1700 рр. – К., 2010. – С. 138.

⁶⁸ БМЧ. ВР. – Спр. 163. – Арк. 256–266, 296–297; БН. ВМФ. – № 7637; Спр. 394. – Арк. 209–210; БН. ВМФ. – № 11604; Спр. 1376. – Арк. 100; № 16281; Акты ЮЗР. – Т. VII. – С. 91.

⁶⁹ *Окиншевич Л.* Центральні установи України-Гетьманщини XVII–XVIII вв. – Ч. 1: Генеральна рада. – К., 1929. – С. 419; *Kluczyski F.K.* Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego. – Т. I. – Cz. 1: Obejmuje pisma od roku 1629 do roku 1671. – Kraków, 1880. – S. 381–383; *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко... – С. 189–197; *Смолій В., Степанков В.* Петро Дорошенко... – С. 163–165.

⁷⁰ *Горобець В.М.* Українсько-російське зближення / відчуження другої половини XVII ст. як результат багатофакторної взаємодії // Україна і Росія в історичній ретроспективі: – Т. 1: *Верстюк В.Ф., Горобець В.М., Толочко О.П.* Українські проекти в Російській імперії. – К., 2004. – С. 148; *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко... – С. 228; *Эйнгорн В.* Очерки по истории Малороссии... – С. 502–503.

⁷¹ Україна: Антологія пам'яток... – Т. III. – С. 306–328; *Горобець В.М.* Українсько-російське зближення / відчуження... – С. 148–149; *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко... – С. 228–230;

За таких обставин, щоб зберегти цілісність Гетьманщини та її внутрішньо-політичний суверенітет, П.Дорошенко й старшини розпочали пошук оптимального варіанту протекції одного з трьох монархів – турецького, московського, польського. Важливо мати на увазі, що владну функцію протектора вони зводили лише до опіки («крил протекції») та спільних оборонних дій («союзу»), убачаючи істотну різницю між поняттями «протекція» та «підданство». В їхньому уявленні перша, на відміну від другої, «асоціювалася з вільним вибором володаря – на підставі взаємообумовленого договору між монархом-патроном і військом-слугою»⁷². Уже у серпні 1668 р. було відправлене посольство до Порти з проектом договору. Показово, що у двох його статтях (5 і 16) наголошувалося на неприпустимості тлумачення турецькою стороною «протекції» як «підданства». Одна з них (ст.9) передбачала об'єднання всіх українських земель під гетьманською булавою, а статті 5 й 8 – пожиттєвий статус гетьмана. Якщо ж султан чи хан захочуть «учинити нас підданими й данниками», то (на що слушно звернув увагу В.Шевчук⁷³) «гетьман і Запорозьке Військо подбають, щоб іншим якимсь способом помислити про себе, міста свої зберігаючи і тримаючи під владою й пануванням своїм вільними, вільними і від усіляких уярмлень у всьому» (ст.16)⁷⁴.

Важливо відзначити, що правобережна метаеліта демонструвала наполегливість в обстоюванні українських інтересів, яскравим прикладом чого слугує ухвала Корсунської березневої 1669 р. ради про прийняття турецької протекції, але без присяги султанові. Імовірніше за все, відмова від останньої сталася через існування у сторін розбіжностей щодо трактування понять «підданства» й «опіки», через що гетьман відхилив пропозицію направити до Стамбула «40 значних козаків» для акту присяги, відіславши замість них нове посольство⁷⁵. Цей крок української сторони приніс бажаний результат. Великий візир «присягнув» на пунктах договору, що передбачали створення «удільного князівства» в кордонах на заході аж до м. Ярослав, «як здавна було», звільнення України від сплати данини султанові тощо. До гетьмана вирушив посол із бунчуком, булавою, корогвою та султанським привілеєм від 1 червня 1669 р.⁷⁶ Аналіз його свідчить, що атрибути влади надавалися гетьманові «не на підданство, а тільки як вияв приязні й на пострах ворогам вашим». Тому султан звільняв козацьку Україну від сплати «податків, і повинностей, і дарів». Такий статус гетьмана різнився від статусу інших «християнських васалів».

Эйнгорн В. Очерки из истории Малороссии... – С.516–539; Костомаров Н.И. Руина. – С.122–123, 131–136, 138–147.

⁷² Яковенко Н. «Господарі Вітчизни»... – С.20–22.

⁷³ Шевчук В. Козацька держава як ідея в системі суспільно-політичного мислення XVI–XVIII ст. – Кн.1. – К., 2007. – С.439.

⁷⁴ Тисяча років... – Т.ІІІ. – Кн.1. – С.464–468.

⁷⁵ Окунішев Л. Центральні установи... – Ч.1. – Додатки. – С.420; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С.246–249; Крикун М. Корсунська козацька рада 1669 року... // Його ж. Між війною і радою... – С.265–266, 279; Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко... – С.197–198.

⁷⁶ БМЧ. ВР. – Спр.2577. – Арк.89; БН. ВМФ. – №11011; Державний архів у Гданську. ВР. – Ф.300.53. – Спр.105. – Арк.253; Акты ЮЗР. – Т.ІХ. – Санкт-Петербург, 1877. – С.173–174; Doroszenko D., Rypka J. Hejzman Petr Doroszenko a jeho turecká politika // Časopis Národního Musea. – 1933. – №107. – S.25–26; Колодзейчик Д. Tertium non datur? Турецька альтернатива в зовнішній політиці Козацької держави // Гадяцька унія 1658 р. – С.72–73; Kołodziejczyk D. Podole pod panowaniem tureckim: Ejalet Kamieniecki 1672–1699. – Warszawa, 1994. – S.51.

Домігшись свого, наприкінці 1670 р. старшинська рада присягнула на вірність Мегмедові IV⁷⁷.

Власне, таку модель взаємовідносин монарха-сюзерена й Війська Запорозького хотіли бачити гетьман та старшини у стосунках із польським королем або московським царем. Щоправда, у відносинах із Варшавою як програма-мінімум висувалася ідея реформування Речі Посполитої на основі первинного варіанту Гадяцького договору («правдивої Гадяцької комісії»)⁷⁸. Проте польська правляча верхівка рішуче виступила проти легітимізації Української держави у формі Руського князівства. Король М.Вишневецький в адресованій козакам «Декларації ласки» (грудень 1670 р.) наголошував на категоричній відмові Речі Посполитої погоджуватися на «відокремлення воеводств і цілих провінцій для Війська Запорозького, позаяк це є немислимим і помилковим, тому цього пункту не можемо прийняти й не можемо дозволити. Адже в такий спосіб князівство або господарство Руське (яке дехто має собі на думці й до цієї мети спрямовує свої задуми та дії) було б створене»⁷⁹.

Припускаємо, що за лаштунками вимог формального відновлення Гадяцького договору приховувався значно масштабніший політичний проект, суть якого полягала у витворенні самостійної держави під номінальною протекцією короля. Анонімний автор одного з публіцистичних творів наголошував на неприпустимості виокремлення для Війська Запорозького (курсив наш – В.С.) «провінції з містами та приналежними до міст селами, і щоб на цій території всі козаки вмістилися, мали свій уряд, щоб там вони жили, як хотіли, згідно своїх звичаїв. І щоб уже там ніколи не ступала нога жовнірська, щоб не було там урядників всякої масті, але все їм (козакам) дати по їхній волі, а Річ Посполита не мала б до них ніяких претензій і претексту, за винятком того, щоб лише на кожену послугу його королівської милості і всієї Речі Посполитої були готові і туди йшли, куди їм накажуть (на війну)»⁸⁰.

При цьому П.Дорошенко та старшини розглядали номінальну протекцію короля лише як тимчасовий крок для реалізації стратегічної мети – утворення незалежної держави з власним руським патріархом в етнічних межах України⁸¹. Як промовляють джерела, вони прагнули встановити «кордони краю Руському по Люблін і Краків, в цілому там, куди лише сягають церкви та імена руські», а також «народ руський вчинити удільною і незалежною Руською країною»,

⁷⁷ АГАД. – Ф.4. – Спр.25. – Арк.193–193 зв.; Акты ЮЗР. – Т.IX. – С.173–174; *Колодзейчик Д.* Tertium non datur? ... – С.74.

⁷⁸ *Крикун М.* Інструкції послам Війська Запорозького на елекційний та коронаційний сейми 1669 р. // *Його ж.* Між війною і радою... – С.299–301; *Kluczycki F.K.* Pisma... – Т.1. – Cz.1. – S.362; *Чухліб Т.* Гадяч 1658 року та ідея його відновлення в українсько-польських стосунках (1660-ті – початок 1680-х рр.). – К., 2008. – С.36; *Його ж.* «Нехай тільки наступить у Війську Запорозькому щирість та зичливість до короля»: З історії політичних відносин між Польщею та Україною (1660-ті – перша половина 1670-х рр.) // *Od Kijowa do Rzymu: Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej ze Stolicą Apostolską i Ukrainą.* – Białystok, 2012. – S.301–302; *Perdenia J.* Hetman Piotr Doroszenko a Polska. – S.196.

⁷⁹ АГАД. – Ф.4. – Спр.25. – Арк.74.

⁸⁰ *Мицик Ю.* Козацька держава очима поляка // *Київська старовина.* – 1993. – №4. – С.4–5.

⁸¹ *Смолій В.А., Степанков В.С.* Державна ідея за козацької доби. – С.266–267; *Їх же.* Гетьман Петро Дорошенко... – С.287–288.

і домогтися «створення окремого Руського патріархату»⁸². Саме тому постійно обстоювали права українського населення, що проживало в межах Корони та Великого князівства Литовського, захищаючи православну віру, наполягаючи на скасуванні унії й утворенні окремого трибуналу для мешканців руських земель, відкритті академій (у Києві та Могилеві) «з правами, які має Краківська академія», упровадження «руської» мови в «канцелярії» та ін.⁸³

Твердість і цілеспрямованість правобережної еліти в досягненні мети спонукала окремих польських вельмож убачати в ній сформовану «аристократію», котра прагнула до «найвищого панування», вважаючи, що це «право отримала шаблею»⁸⁴. Але замість того, щоб визнати її владні прерогативи в козацькій Україні й розпочати пошук компромісу, правлячий клас Речі Посполитої вперто проводив курс на її знищення. Як підкреслював король у літці 1671 р., «ми не дозволимо[...], щоб Україна мала б бути відлучена від Корони Польської»⁸⁵. Ця неспроможність польської еліти подолати соціальний егоїзм стала, на думку Д.Домбровського, основною перешкодою для можливого утворення «польсько-козацької унії», яка могла б відіграти вельми позитивну роль для розвитку обох держав і народів⁸⁶.

П.Дорошенко та його соратники докладали максимум зусиль для відновлення єдності Гетьманщини. Першим кроком на цьому шляху став розгром у листопаді 1669 р. опозиції (очолюваної П.Суховієнком і М.Ханенком) на Правобережжі. Наступним – пошук порозуміння з лівобережною старшиною та Д.Многогрішним. На початку лютого 1670 р. наказний гетьман Я.Лизогуб, лубенський полковник Г.Гамалія та інші старшини в листі до лубенців закликали їх зберігати єдність «українських людей на обох берегах Дніпра» і Війська Запорозького, адже вороги (Польща та Росія) нацьковують наш «народ український», щоб «одні других різали». Тому «нам належить не ворогувати, але одностайно усім дбати про зміцнення своїх вольностей і про утихомирення своєї Вітчизни України»⁸⁷. До кінця року вдалося порозумітися зі Д.Многогрішним, а на початку наступного П.Дорошенко запропонував йому укласти «братерську угоду», за якою передбачалася обопільна взаємодопомога супроти ворога в ім'я захисту «спільного добра і цілісності»⁸⁸.

Реалізувати ці наміри не судилося через усунення старшинами в ніч із 22 на 23 березня 1672 р. (не без сприяння росіян) Д.Многогрішного від влади. Це сталося внаслідок його амбіцій щодо встановлення авторитарної моделі одноосібної влади й деспотизму в поведженні з козацькою верхівкою.

⁸² АГАД. – Ф.4. – Спр.25. – Арк.198 зв.; Бібліотека Варшавського університету. ВР. – Спр.1957. – Арк.51 зв., 93 зв.

⁸³ АГАД. – Ф.4. – Спр.25. – Арк.58–59 зв.; Крикун М. Інструкції послам Війська Запорозького на елекційний та коронаційний сейми... – С.299–305; Україна: Антологія пам'яток... – Т.ІІІ. – С.340–341.

⁸⁴ Бібліотека Баворовських. ВР. – Спр.255. – Арк.37; БН. ВМФ. – №2227.

⁸⁵ ЛННБ. ВР. – Ф.4. – Спр. Баворовських 272/П. – Арк.246.

⁸⁶ *Dąbrowski J.* Próby rozwiązania konfliktu kozackiego w latach 1648–1672 przez polskie elity polityczne // Соціум. – Вип.7. – К., 2007. – С.160.

⁸⁷ Акты ЮЗР. – Т.ІХ. – С.182–185; *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко... – С.281–283; *Смолий В., Степанков В.* Петро Дорошенко... – С.230.

⁸⁸ БМЧ. ВР. – Спр.168. – Арк.789; БН. ВМФ. – №7600.

Водночас у політичній культурі останньої продовжував знижуватися державотворчий потенціал, що проявлялося у скочуванні на позиції «постсуверенного автономізму»⁸⁹. У ній укорінювався образ царя як єдиного покровителя православної церкви та «Малої Русі». Показово, що промосковські настрої знайшли ідеологічне обґрунтування й у першому українському історико-політичному трактаті невідомого автора «Пересторога Україні», для котрого єдиним порядунком для «гинуючої України» бачилося визнання «влади царя»⁹⁰.

Обраний у червні 1672 р. гетьманом І.Самойлович однозначно надав перевагу промосковському зовнішньополітичному вектору. Укладений ним Конотопський договір передбачав подальше обмеження прерогатив гетьманської влади й заборону зовнішньополітичної діяльності. Має рацію сучасний російський історик П.Бушкович, стверджуючи, що він «став першим українським гетьманом, більш-менш лояльним щодо Росії»⁹¹. Лівобережна ж старшина та «знатні військові товариші», переорієнтовуючись на захист власних прав і привілеїв як правлячої меншини, сподіваючись на отримання земельних володінь, переважно утримувалися від підтримки курсу П.Дорошенка на здобуття суверенітету, а отже стали головною перешкодою для консолідації еліти.

Незавершеною виявилася боротьба правобережного гетьмана й з опозицією з боку окремих городових і більшості запорозьких старшин. Щоправда укладення М.Ханенком (на початку вересня 1670 р.) Острозької угоди з Річчю Посполитою, що передбачала ліквідацію державних інституцій і повернення шляхти до маєтків, відштовхнула від нього абсолютну більшість городового козацтва. У зверненні до запорожців із березневої (1671 р.) Корсунської ради старшини підкреслювали, що угода поновила «важке ярмо підданства», яким «ляхи» «обкладали наш український народ», і закликали їх утримуватися від взаємопоборювання та до об'єднання з городовими козаками⁹². Проте запорожці відмовилися від підтримки останніх і восени взяли участь у наступі польського війська на козацьку Україну. 27 жовтня вони обрали гетьманом Війська Запорозького М.Ханенка⁹³. Щоправда чимало з них із початку 1672 р. вже почала схилитися до підтримки програми П.Дорошенка. Ця тенденція давала хоч і примарний, але все ж таки шанс для згуртування запорозької та городової старшин. Його реалізація залежала від виконання Портою взятих на себе зобов'язань за договором 1669 р. Однак Мегмед IV, завдавши Речі Посполитій поразки в 1672 р., не лише не домігся включення до складу

⁸⁹ Струкевич О. Політико-культурні орієнтації еліти України-Гетьманщини (інтегральний погляд на питання). – К., 2002. – С.131–134.

⁹⁰ Мицик Ю.А. Перший український історико-політичний трактат // Український історичний журнал. – 1991. – №5. – С.133–137.

⁹¹ Бушкович П. Россия и Украинское гетманство в 1653–1725 годах // Белоруссия и Украина: История и культура: Ежегодник 2004. – Москва, 2005. – С.80.

⁹² Grabowski A. Ojczyzste spominki. – Т.П. – Kraków, 1845. – S.303–305; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко... – С.328–329, 334–339; Смолий В., Степанков В. Петро Дорошенко... – С.293–296.

⁹³ АГАД. – Ф.4. – Спр.29. – Арк.300 зв. – 301; Werdum U. Dziennik podróży 1670–1672: Dziennik wyprawy polowej 1671. – Warszawa, 2012. – S.253–254; Kluczycki F.K. Pisma... – Т.І. – Cz.1. – S.712; Смолий В., Степанков В. Петро Дорошенко... – С.347–348; Perdenia J. Hetman Piotr Doroszenko a Polska. – S.298–299.

Гетьманщини західноукраїнських земель, а згідно з укладеним Бучацьким трактатом (16 жовтня) приєднав Подільське воеводство до Туреччини. Хоча ст.4 цієї угоди передбачала визнання Польщею незалежності «Української держави», П.Дорошенкові не вдалося добитися встановлення її західного кордону по річках Горинь і Лабунь⁹⁴.

Крах планів витворення держави у складі правобережних і західноукраїнських земель породив у нього і старшин глибоке розчарування турецькою протекцією. Тому в їхньому середовищі виникають розбіжності з приводу віднайдення нової зовнішньополітичної альтернативи. Якщо генеральний осавул Я.Лизогуб зі старшинами Канівського, Черкаського й Уманського полків почали виступати за прийняття царської протекції, то брацлавський полковник П.Лисиця та подільський – О.Гоголь схилилися до визнання влади короля⁹⁵. Обмірковувався варіант можливого повернення до складу Речі Посполитої на основі визнання нею первинних умов Гадяцького договору. Однак він відразу ж відпав, адже польська сторона домагалася поновлення чинності Острозького трактату⁹⁶. Перспективнішими виглядали наслідки переговорного процесу, ініційованого Москвою (липень – листопад 1673 р.). Він продемонстрував намагання правобережної еліти та Й.Тукальського домогтися возз'єднання Гетьманщини під номінальною протекцією (опікою) царя. Сформульована ними програма передбачала об'єднання козацької України під владою П.Дорошенка, котрий мав управляти козаками й поспільством, будучи «господарем під протекцією царської величності»; підпорядкування Запорожжя гетьманові; надіслання потужного війська для захисту України від потенційної турецької агресії й створення 40-тисячного «корпусу найманих козаків» тощо⁹⁷.

Москва не сприйняла основних вимог П.Дорошенка. Не останню роль у провалі переговорів відіграла позиція І.Самойловича, котрий боявся втратити булаву. Його прагнення домогтися об'єднання України під своєю владою обернулося трагедією як для елітотворення, так і для Правобережної Гетьманщини. Початком цього стало січневе 1674 р. вторгнення московських військ князя Г.Ромодановського й лівобережних полків І.Самойловича (разом 80 тис.

⁹⁴ Бібліотека Національного закладу ім. Оссолінських (Вроцлав). ВР. – Спр.2287/П. – Арк.81 зв. – 82: БН. ВМФ. – №24713; БМЧ. ВР. – Спр.1592. – Арк.431–432: БН. ВМФ. – №7672; Степанков В.С. Бучацький договір 1672 року: передумови, перемовини, укладення та наслідки для Правобережної Гетьманщини // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки. – Вип.6: На пошану професора А.Г.Філіпука. – Кам'янець-Подільський, 2013. – С.231–235.

⁹⁵ АГАД. – Ф.4. – Спр.25. – Арк.520 зв.; Акты ЮЗР. – Т.ХІ. – Санкт-Петербург, 1879. – С.165–166, 190.

⁹⁶ АГАД. – Ф.4. – Спр.25. – Арк.522–522 зв.; *Perdenia J. Hetman Piotr Doroszenko a Polska.* – S.356.

⁹⁷ *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко... – С.459–468, 478–479; *Эйнгорн В.* Дипломатические сношения московского правительства с Правобережной Малороссией в 1673 г. // Журнал Министерства народного просвещения. – 1898. – №5. – С.131–148; *Его же.* Очерки из истории Малороссии... – С.917–919, 922–924, 930–935, 944–945; *Смолий В.А., Степанков В.С.* Переговори Петра Дорошенка з Московією влітку – восени 1673 р. та їх наслідки // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки. – Т.20: На пошану професора І.В.Рибак. – Кам'янець-Подільський, 2010. – С.141–155.

вояків)⁹⁸. Величезна перевага у силах, розгубленість старшини й існування серед неї проросійськи налаштованого угруповання, небажання змученого воєнними діями козацтва воювати за збереження турецької протекції (чимала його частина вбачала свій порятунок у Росії) дозволили без особливих зусиль досягти успіху – до середини березня всі полки, за винятком Чигиринського, присягнули на вірність Олексієві Михайловичу. Зібрана 27 березня козацька рада обрала гетьманом «обох боків Дніпра» І.Самойловича та схвалила запропоновані Москвою умови договору (20 пунктів). Вони повторювали Глухівські та Конотопські статті й тільки одна (ст.16) визначала особливості статусу правобережного козацтва⁹⁹. Зі свого боку ані П.Дорошенко, ані запорожці його не визнали.

Об'єднання Гетьманщини не посприяло нейтралізації деструктивних процесів в елітотворенні, подоланню суперечностей між правобережною, лівобережною й запорозькою старшиною. Ані московський уряд, ані І.Самойлович не переймалися захистом інтересів козацької України, зокрема організацією оборони її правобережної частини. Замість того, щоб готуватися до боротьби з турецько-татарськими військами, вони (маючи тепер уже близько 90–110 тис. вояків) із 2 по 20 серпня 1674 р. тримали в облозі П.Дорошенка у Чигирині. Коли ж дізналися про наближення противника (85 тис. осіб), відступили на Лівобережжя, кинувши напризволяще правобережне населення. Турки й татари, вважаючи його бунтівниками, безжально знищували поселення, забираючи вцілілих мешканців в ясир. П.Дорошенко виявився неспроможним запобігти цій трагедії¹⁰⁰.

Каральна акція турецько-татарського війська обернулася для нього остаточною втратою авторитету як в очах населення, так і у середовищі соратників, котрі масово залишали Правобережжя. Деструктивні процеси в елітотворенні набули незворотного характеру: крах реалізації намірів витворення суверенної держави паралізував волю старшини й козаків до подальшої боротьби. Безнадійність становища яскраво проявилася в листопаді, коли новообраний король Ян Собеський, не без підтримки місцевої старшини, козаків і поспільства, відновив свою владу на теренах Подільського, Брацлавського та Кальницького полків¹⁰¹. Станом на літо 1675 р. гетьман П.Дорошенко користувався підтримкою лише частини населення Чигиринського й Корсунського полків та запорожців. Великим ударом щодо реалізації його планів стала смерть на початку серпня духовного наставника та вірного соратника –

⁹⁸ *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко... – С.484.

⁹⁹ *Універсали українських гетьманів...* – С.601–609; *Горобець В.М.* Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII – першої чверті XVIII ст. – К., 1995. – С.45–46; *Його ж.* Переяславські статті 1674 // *Енциклопедія історії України.* – Т.8. – К., 2001. – С.147–148; *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко... – С.484–497; *Смолій В., Степанков В.* Петро Дорошенко... – С.487–495.

¹⁰⁰ *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко... – С.511–524; *Костомаров Н.И.* Руїна. – С.252–259; *Крикун М.* Турецький похід на Правобережну Україну 1674 р. // *Його ж.* Між війною і радою... – С.354–392; *Смолій В., Степанков В.* Петро Дорошенко... – С.509–527.

¹⁰¹ *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко... – С.529–530; *Смолій В., Степанков В.* Петро Дорошенко... – С.533–535; *Perdenia J.* Hetman Piotr Doroszenko a Polska. – S.399–400; *Woliński J.* Król Jan III a sprawa Ukrainy 1674–1675. – Warszawa, 1934. – S.11–13.

Й.Тукальського. Не припинявся потік переселенців на Лівобережжя, серед яких було чимало старшин і «знатних військових товаришів». Зазнавши невдачі у спробі організувати проведення за підтримки запорожців І.Сірка у квітні – липні 1676 р. генеральної козацької ради для обрання єдиного гетьмана, П.Дорошенко при появі російських і лівобережних полків поблизу Чигирини 29 вересня склав свої повноваження.

Поділяємо існуючу в історіографії думку, що цей акт у поєднанні з ліквідацією державних інституцій у Правобережній Україні ознаменував поразку революції. Водночас це поклато край і процесу елітотворення, адже ядро метаеліти, сформоване саме тут, зазнало нищівного удару й зійшло з історичної сцени (спроби його відродження за князювання Ю.Хмельницького (1677–1681 рр.) та наприкінці 80-х рр. XVII – першого десятиріччя XVIII ст. провалилися). Лівобережна ж старшина, замикаючись у колі своїх приватних інтересів, швидко втрачала державотворчий потенціал. Щоправда, як зауважував О.Оглоблин, по переселенні до Лівобережної Гетьманщини представники правобережної еліти (Лизогуби, Кандиби, Гамалії, Ханенки, Кочубеї, Скоропадські, Мазепа та ін.) приносили з собою «господарський та адміністративний досвід, прагнення до стабілізації громадського життя й зміцнення української державности, а разом з тим і тугу за українською соборністю»¹⁰². Проте їм (біженцям) було не під силу переломити негативні тенденції втрати старшиною елітних рис і перетворення на типову владну верхівку, що в майбутньому й зумовило крах зусиль І.Мазепи в 1708–1709 рр. домогтися незалежності від Москви.

***

Таким чином, дослідження процесу елітотворення дозволило виявити такі особливості.

Розпочався він на основі досвіду урядування в козацькому регіоні й політичних цінностей протоеліти, що формувалася в 1620–1630-х рр. у середовищі Війська Запорозького, і відзначався не прямолінійністю висхідного розвитку, а звивистістю, чергуванням етапів піднесення з кризами, які в підсумку й зумовили його невдачу.

Мали місце незавершеність творення політичної елітної структури, що зупинилося на фазі метаеліти, а також недостатня її консолідація, унаслідок чого з осені 1657 р. посилилися деструктивні явища, що влітку 1663 р. призвели до дезінтеграції – розпаду на три територіально-політичні осередки (правобережний, лівобережний, запорозький), які взаємно себе поборювали з метою досягнення домінування в державі.

Ядро елітної меншини становила правобережна старшина, котра спромоглася набути основних функціональних ознак політичної еліти. Водночас лівобережна з початку 1660-х рр. втрачала якісний політичний потенціал, що

¹⁰² *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. – Нью-Йорк; К.; Л.; Париж; Торонто, 2001. – 2-ге доп. вид. – С.65.

привело до її занепаду й еволюції в типову владну верхівку. Щодо запорозької старшини, то з середини 1650-х рр. вона, замкнувшись на обстоюванні цінностей січового товариства, усувалася від участі в державотворчій діяльності й перетворювалася на один із визначальних факторів політичної дестабілізації 1658–1673 рр.

Деструктивний вплив на елітотворення справляли позиції вищого й середнього духівництва (за винятком Й.Тукальського та небагатьох інших), котре, як правило, дбаючи винятково про особисті й церковні справи, замість підтримки українського державотворення виступало провідником іноземного впливу: спочатку польського, а пізніше російського; активно втручаючись із 1659 р. в політичне життя козацької України, провокувало серед еліти чвари й міжусобиці, послаблювало дієвість центральної влади, було палким поборником реалізації політичної доктрини єдності «Малої й Великої Русі» та противником незалежності Гетьманщини.

Негативно позначилося на елітотворенні «ошляхетчення» з другої половини 1650-х рр. частини еліти, котра, набуваючи маєтності та шляхетські (дворянські) титули, не лише провокувала соціальні конфлікти у суспільстві, але й проявляла запопадливість у реалізації польських або російських політичних інтересів в Україні.

Винятково руйнівну роль відіграло втручання урядів сусідніх країн у внутрішньополітичне життя козацької України, що обумовлювалося як їхніми геополітичними інтересами, так і орієнтаціями на них (у пошуках союзника) старшинських груп, що вели боротьбу за владу. Цей симбіоз обох прагнень став визначальним чинником поразки революції, занепаду елітотворення й загибелі Правобережної Гетьманщини.

У становленні та функціонуванні еліти виділяємо декілька періодів. *Перший* розпочався в лютому 1648 і тривав включно до серпня 1649 рр. Упродовж цього часу відбулася трансформація козацької еліти в українську політичну протоеліту. *Другий* охоплює вересень 1649 – жовтень 1657 рр. Він відзначався винятковою динамічністю й інтенсивністю набуття козацькою старшиною ознак політичної еліти. Створення держави та ефективних органів влади й управління, гнучкість і виваженість соціально-економічної політики уряду, утвердження відмінного від наявних у Центрально-Східній Європі типу суспільства, висунення метою боротьби досягнення Україною незалежності й соборності та закладення підвалин нової політичної культури свідчили про значний потенціал новоутвореної політичної еліти, процес формування якої не завершився, зупинившись на фазі метаеліти. *Третій* період припадає на листопад 1657 – грудень 1665 рр. – час кризи елітотворення, що призвела до катастрофічних наслідків у розбудові держави. Породжена усуненням від влади Ю.Хмельницького, вона характеризувалася розколом серед еліти, спалахом громадянської війни, що завершилася розпадом козацької України на три частини. Міжусобна боротьба, яка розпалювалася урядами суміжних країн, започаткувала процес втрати більшістю верхівки правобережної, лівобережної та запорозької старшини елітних рис і занепаду в неї політичних цінностей. *Четвертий* період, 1666 – жовтень 1672 рр., відзначався

суперечливим процесом подолання кризових явищ та поновленням (особливо на Правобережжі) елітою державотворчих функцій, спрямованих на досягнення внутрішньополітичного суверенітету. Найбільшими здобутками стали возз'єднання Гетьманщини влітку 1668 р. і створення сприятливих умов для її консолідації, а отже завершення процесу формування. Проте постійні втручання в українські справи Росії, Речі Посполитої та Криму створили нездоланні перешкоди для утвердження позитивних тенденцій. *П'ятий* період охоплює листопад 1672 – вересень 1676 рр. Він ознаменувався наростанням непримиренних суперечностей (унаслідок політики І.Самойловича) між лівобережною та правобережною старшиною, що призвело до остаточного розколу еліти. А боротьба Речі Посполитої, Росії й Порти за оволодіння Правобережною Гетьманщиною спричинила загибель її державних інституцій та еліти, що й ознаменувало поразку революції.

The article discusses the complex and little-studied problem of the formation of political elite in the years of national revolution. Abandoning the historiographic traditional status- functional approach to clarify the nature of the term “political elite”, the author has attempted to find out from other positions its essence, focusing not on the formal basis of the privileged group of people in the power structures, but on the effectiveness of the performance of their functions. Under this perspective highlights the peculiarities of the process of its emergence and development are phases of growth and decline, and offered a periodization of its elite genesis.

Keywords: *political elite, metaelite, revolution, Cossacks officers, Zaporozhian Host, Cossack's Ukraine, hetman.*

